

СТАН ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВЧИТЕЛЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПЕДАГОГІЦІ

У статті розглядається проблема формування творчого потенціалу вчителя у педагогічній діяльності. Автор приділяє увагу основам педагогічної творчої діяльності, важливості розвитку професійних умінь, творчого мислення, здібностей особистості, творчої індивідуальності вчителя.

Соціально-економічні зміни в Україні висувають нові вимоги як до освіти загалом, так і до професійної підготовки педагогічних кадрів. Важливіші причини цього обумовлені також новою метою освіти, оновленням змісту освіти, потребами розробки і впровадження нових технологій навчання, реалізації ряду першочергових завдань, що впливають із вимог законів України "Про освіту", "Про вищу освіту", із національної доктрини розвитку освіти та цільової комплексної програми "Вчитель".

Підготовка вчителя завжди була у центрі уваги як вчених, так і практичних працівників освіти нашої країни. Загальним питанням виховання педагогічних кадрів присвячено роботи О.А. Абдуллоєвої, І.А. Зязюна, В.К. Майборода, Н.Г. Ничкало, М.Д. Нікандрова, В.О. Сластьоніна та ін. Психолого-педагогічні проблеми педагогічної освіти розкриваються у працях В.П. Зінченка, С.Д. Максименка, В.А. Семиченко. Питання творчості та творчого потенціалу знайшли відображення у публікаціях В.К. Буряка, В.А. Кан-Каліка, Я.А. Пономарьова, Н.Ф. Талізної та ін. Проте питання формування творчого потенціалу майбутнього вчителя ще не досить вивчене. Тому метою нашої статті є розгляд можливості формування творчого потенціалу вчителя у процесі його професійної підготовки.

Отже, *підготовка педагога* – це безперервний процес, який передбачає єдність довузівської, вузівської і післявузівської підготовки. Рівень сучасної безперервної освіти передбачає ліквідацію розриву між змістом педагогічної освіти і досягненнями педагогічної науки та практики, здійснення наукового супроводження інноваційних технологій.

Сучасний педагог – це перш за все особистість, носій свідомості і самосвідомості, здатний на творчу перетворювальну діяльність.

Незалежно від того, яких форм набуває освіта, завжди найважливішою фігурою в них буде вчитель. На основі багаточисельних досліджень можна зробити висновок, що ні підручники, ні навчальні засоби не мають такого впливу на учня, як особистість і майстерність учителя.

Будь-яка діяльність може успішно здійснюватися лише за умови готовності до її виконання. Готовність до педагогічної діяльності – це наявність певного рівня сформованості в майбутнього вчителя знань, умінь здійснювати діяльність [1: 37]. Відповідно до вимог, які висуваються до педагогічної діяльності, готовність до неї – це складна, залежна від характеру і умов педагогічної діяльності, багаторівнева характеристика особистості, яка включає систему мотивів, установок, а також спеціальні знання, вміння і навички, які дозволяють суттєво підвищити ефективність педагогічної діяльності.

Основу готовності до педагогічної діяльності складають такі **компоненти**: 1) **когнітивний**, що визначається базовою культурою особистості, наявністю достатніх професійних знань; 2) **мотиваційний** – усвідомлення особистої і соціальної значимості педагогічної діяльності, професійного удосконалення і розширення світогляду, наявність педагогічної спрямованості й установки на дитину, спілкування з нею, сформованого почуття відповідальності; 3) **процесуальний** – розвинуті педагогічні вміння й навички щодо передачі знань, формування вмінь і навичок учнів, створенню умов для самоактуалізації, розвитку і саморозвитку кожного з них; 4) **організаційний** – уміння раціонально використовувати свій час і своїх вихованців, включати їх у необхідні види діяльності; організувати робоче місце, самоконтроль і самооцінку; 5) **дослідницький** – уміння вивчати індивідуальні особливості учнів, аналізувати переваги і недоліки власної діяльності, розробляти нові методи, прийоми, технології навчання.

Не менш важливим у підготовці до ефективної педагогічної діяльності є особистісні якості вчителя, а саме: *емпатія, сензитивність до потреб учнів, рефлексія, креативність, екстравертність, емоційна врівноваженість, здібність до діалогічної інтерпретації, професійно-педагогічне мислення, вміння надати особистісного забарвлення власній діяльності, уміння створювати позитивні ситуації для самовиховання учнів, володіння демократичним стилем спілкування з дітьми.*

Ми поділяємо думку про те, що педагогічна діяльність багатофункціональна. Спеціальні дослідження виявили більше тисячі різноманітних її складових. Оперувати такою кількістю показників важко, тому всі дослідники, які займаються проблемою вчителя, намагаються виділити провідні узагальнені функціональні характеристики педагогічної діяльності і визначити відповідні їм педагогічні здібності.

Н.В. Кузьміна дає таке визначення педагогічних здібностей: "Це індивідуальні стійкі якості особистості, які полягають в чуттєвості до об'єкта, засобів, умов педагогічної праці і створенню продуктивних моделей формування позитивних якостей". Вона виділяє такі групи здібностей: конструктивні, комунікативні, організаторські [2: 14].

Під педагогічними здібностями Н.Д. Левитов розуміє низку якостей, які мають відношення до різних сторін особистості вчителя і є умовами успішного виконання педагогічної діяльності: 1) здібність до передачі дітям

знань в короткій і цікавій формі; 2) здібність розуміти учнів, яка базується на спостережливості; 3) самостійний і творчий склад мислення; 4) організаторські здібності [3: 68].

Останнім часом у психолого-педагогічній літературі з деякими варіаціями до педагогічних здібностей відносять наступні: *комунікативні, дидактичні, організаторські, конструктивні, гностичні, перцептивні, експресивні*.

Рівень спеціальних педагогічних здібностей проявляється в глибині, різносторонності інформації, яку вчитель може отримати про особливості розвитку своїх учнів, і швидка перебудова власної діяльності відповідно до цього.

Аналіз сутності педагогічної діяльності, її компонентів досить чітко визначає місце педагогічної практики в професійному становленні майбутнього вчителя. Оволодіння педагогічною діяльністю і формування готовності до неї можливі лише при взаємопроникненні і взаємообумовленості теоретичної й практичної підготовки майбутнього вчителя: ні один компонент педагогічної діяльності та готовності до неї не можна сформувати тільки в навчальних аудиторіях. Це можна зробити лише в процесі безпосереднього спілкування з дітьми, в ході реального вирішення педагогічних задач, які постійно виникають у навчально-виховному процесі.

У зв'язку із здійсненням широкої демократизації усіх сфер суспільного життя на передній план висунуті цілі, пов'язані з формуванням особистості, яка володіє широким творчим потенціалом; моральною стійкістю та психологічною гнучкістю; високою культурою спілкування з людьми.

Перед педагогічною та психологічною науками у зв'язку з цим постало завдання розробки, обґрунтування та впровадження найбільш ефективних методів навчання та розвитку особистості дорослої людини. В останні роки спостерігається зростання практично орієнтованих форм роботи з дорослими у вигляді різноманітних форм активної групової підготовки у професійному і комунікативному плані (ділові гри, дискусії, моделювання ситуацій, тренінг творчості, мозковий штурм, тренінг спілкування та ін.). Одним із видів такої роботи є метод навчання особистості, який будується на основі спеціально організованої інтенсивної взаємодії учасників малої групи, що сприяє прискореному формуванню позитивних психологічних утворень суб'єкта. Для вчителя ситуація міжособистісної взаємодії пов'язана з великою кількістю факторів, які необхідно врахувати, щоб знайти оптимальний варіант її вирішення. За даними досліджень, педагогічна діяльність в умовах тривалої культурно-інформаційної інтеграції повинна мати нешаблонний, нетривіальний характер [1; 4; 5].

У цьому зв'язку вчитель повинен мати і розвивати творче ставлення до дійсності, тому що *творчість* – це завжди відкриття нового і для себе, і для інших, новаторство, створення нових, оригінальних окремих прийомів чи цілісних підходів, які змінюють звичайний погляд на явища, які перебудовують суспільний педагогічний досвід.

Серед важливих характеристик творчості необхідно виділити наступні: *потреба у новій ідеї, здатність помічати і формувати альтернативи, ставити під сумнів те, що на перший погляд є очевидним; вміння зануритися в проблему і в той же час відштовхнутися від реальності, побачити перспективу; відмова від орієнтації на авторитети; здатність побачити відомий об'єкт цілком з нового боку, в новому контексті; відмова від категоричних суджень, поділ на біле і чорне; готовність відійти від звичної життєвої рівноваги і сталості заради неозначеності і пошуку* [6; 8].

А. Маслоу визначає творчість як здатність виражати ідеї та почуття відкрито і без страху потрапити у смішне становище, а також схильність до всього підходити творчо, наприклад, до викладання, до ведення домашнього господарства та ін. Учений пов'язує творчість з внутрішньою інтеграцією особистості та вважає, що творчість є синтезуючим, конструктивним, об'єднуючим та інтегруючим, вона частково залежить від внутрішньої інтеграції особистості. Таким чином, для формування творчих здібностей важливою умовою стає внутрішня інтегрованість особистості. Педагогічний підхід до формування творчих здібностей потребує застосування психологічних методів, спрямованих на досягнення інтеграції внутрішнього світу особистості [9].

О.О. Кайдановська відзначає, що філософська категорія творчості як діяльності, спрямованої на створення нового, неповторного, оригінального, суттєвою складовою містить творче мислення людини. Психологічний словник визначає його як вид або тип мислення, що характеризується створенням суб'єктивно нового продукту та новоутвореннями у самій пізнавальній діяльності на шляху його створення. Ці новоутворення становлять визначну відмінність такого типу мислення і мають вияв у мотивації, цілях, оцінках.

Одним із критеріїв творчого мислення дослідники називають здатність людини до рефлексії. Дж. Дьюї використовує поняття рефлексивне мислення, що визначається як дія, яка є умовою того, що існуючі факти викликають інші факти або істини таким чином, щоб вивести впевненість у останніх на основі або за гарантією перших. Дж. Дьюї пов'язує рефлексію і критичність мислення. Рефлексивне мислення поєднує принципи індукції та дедукції: індуктивне відкриття є процесом утворення ідеї; дедуктивний доказ є процесом розвитку, використання та перевірки фактів [10].

Е. де Боно творчий тип мислення визначає як латеральне мислення – процес обробки інформації на основі творчих здібностей та інтуїції. Цей вид не виключає логічного мислення між ними. Творчість є перебудовою стереотипів, а латеральне мислення виступає умовою перетворення звичних уявлень та виникнення нових моделей. Діяльність латерального мислення спрямована на подолання пасивності у мисленні та пов'язаних з ним психічних функціях (увага, пам'ять, сприйняття). Автор визначає методи і прийоми такого типу мислення: пошук альтернатив; перегляд вихідних припущень; проектування; визначення домінуючої ідеї; метод протилежного; "мозковий штурм"; метод аналогій [11].

Одним із критеріїв творчого мислення є здатність до розумового прогнозування. Прогнозування у мисленні визначається як пошук та відкриття істинного, невідомого, як носія визначених та все більше окреслених відно-

син та одночасне формування критеріїв пошуку. Оскільки мислення завжди є цілепокладанням, прогнозування у ньому розуміється як певне суб'єктивне узагальнення, що виводиться із минулого досвіду вирішення аналогічних задач. Основним принципом будь-якої діяльності мислення є неперервність цього психічного процесу. Новоутворення, які виникають у ході процесу мислення, зумовлюють його розвиток і, у цьому сенсі, мислення завжди є творчим, самостійним.

Важливою ознакою творчої особистості є активна позиція людини у підході до проблеми, оптимізм та впевненість у досягненні успіху. Критерієм розвинутого творчого мислення можна назвати його позитивність. Позитивне мислення характеризує ставлення людини до своїх проблем та проблем людства, а також сприяє їх вирішенню за допомогою конструктивних дій. Таке спрямування мислення дає змогу подолати слабкість та обмеженість, людина свідомо контролює свої думки, почуття та емоції, у неї формується позитивна Я-концепція.

Творче мислення у професійній діяльності, як і у будь-якій іншій, залежить від суб'єктивних якостей особистості. Серед них виділимо: творчу уяву, що робить її необхідною умовою професійної творчості; розвиненість інтелекту, яка спонукає людину до розміркування, упорядкування знань, пошуку і аргументації власного рішення існуючої проблеми; відкритість новому у пізнанні як ставлення спеціаліста до нової інформації, досвіду; професійний світогляд, що визначає його здатність до саморефлексії фахових знань, діяльності, раціоналізації оригінальних ідей тощо.

Не всі вчені поділяють думку про домінуючу роль природжених здібностей у творчому самовиявленні індивідуума. За висновками досліджень, звичайна людина відрізняється від відомих особистостей не відсутністю творчих можливостей, а здатністю їх виявляти, підтримувати і реалізовувати. Тому правомірним є питання про створення сприятливих умов для розкриття творчого потенціалу кожної людини і, зокрема, у процесі післядипломної освіти [4; 6].

Творчий потенціал будь-якої людини, у тому числі й педагога, характеризується рядом особливостей особистості, які називають ознаками творчої особистості.

Автори наводять різні переліки таких ознак. Вони виокремлюють здатність особистості помічати та формулювати альтернативи, піддавати сумніву на першій погляд очевидне, уникати поверхневих формулювань; вміння проникнути у проблему і в той же час відірватися від реальності, побачити перспективу; здібність відмовитися від орієнтації на авторитети; уміння побачити знайомий об'єкт з нового боку, у новому контексті; готовність відмовитися від теоретичних суджень, поділу на чорне та біле, відійти від звичної життєвої рівноваги та стійкості заради пошуку [3; 8].

Інші автори відносять до ознак творчої особистості легкість асоціювання (здібність до швидкого та вільного переключення думок, здібність викликати у свідомості образи та створювати з них нові комбінації); здібність до оціночних суджень та критичності мислення (вміння обирати одну з багатьох альтернатив до її перевірки, здібність до перенесення рішень); готовність пам'яті (оволодіння достатньо великим обсягом систематизованих знань, підпорядкованість та динамічність знань) і здібність до узагальнення та відкидання несуттєвого [4; 5; 7].

Учені також вважають творчою ту особистість, значущою характеристикою якої є креативність як здібність перетворювати діяльність на творчий процес. Є.С. Громов і В.А. Моляко виділяють сім ознак креативності: оригінальність, евристичність, фантазія, активність, сконцентрованість, чіткість, чуттєвість.

Креативність виступає умовою творчого саморозвитку особистості, є суттєвим резервом її самоактуалізації. Креативність виражається чуттєвістю до проблем, відкритістю до нових ідей та здатністю руйнувати чи змінювати стійкі стереотипи з метою створення нового, отримання нетривіальних, неочікуваних та нетипових вирішень проблем.

Дослідження креативності в галузі акмеології дозволили виявити оптимальні форми організації та керування творчим процесом з метою самоосвіти й розвитку творчої індивідуальності: моделювання творчого процесу в інноваційній практиці. Складність при цьому полягає у кращій організації та регулюванні співтворчої діяльності, в якій і формуються не лише свідомі, але й підсвідомі процеси творчої індивідуальності особистості (Н.Ф. Вишнякова).

Відомо, що поняття "*креативність*" походить від латинського "*creatura*" – "творення", що з часом трансформувалася у поняття "творчість" або "творчий". Незважаючи на те, що проблеми розвитку креативності, творчого потенціалу особистості досліджували вчені з різних наукових галузей (Г. Айзенк, М. Бердяєв, Л. Виготський, А. Маслоу, В. Моляко, С. Сисоєва, Р. Штейнер, Е. Фромм, Г. Шевченко та інші), досі ведуться дискусії стосовно усвідомлення тотожності чи відмінності у визначенні слів "креативний" і "творчий" та їх використання.

На наш погляд, креативність слід розглядати як основу для самоактуалізації та творчої самореалізації особистості у різних видах життєдіяльності. Отже, креативність є характерною ознакою творчої особистості, спроможною реалізовувати свій творчий потенціал за власною ініціативою і вибором відповідних засобів. Її можна розглядати і як передумову для будь-якої творчої діяльності, мотивованої прагненням індивідуума до самовираження та самоствердження.

У педагогіці творча індивідуальність учителя характеризується як динамічне явище, складна відкрита система, життєва програма особистості. Сучасний творчий учитель не просто реалізує себе, зміст свого життя, здійснюючи вибір між репродуктивним способом педагогічної діяльності та творчістю, він якісно перетворює себе, знімає свої психологічні бар'єри, переосмислює свої професійні очікування, шукає можливості для розвитку професійно-значущих якостей, виробляє свою педагогічну концепцію. В цілому, для творчої діяльності вчителя характерні, по-перше, інноваційна спрямованість, по-друге, спрямованість на розвиток себе як індивідуальності в процесі творчої діяльності. Творчий учитель усвідомлює, що без самовдосконалення, саморозвит-

ку індивідуальності неможливим є ріст, досягнення у професійній діяльності. Тому оволодіння новітніми технологіями, розробка власних технологій немислимі без розвитку професійно важливих якостей як цілей життєдіяльності. Саме ці дві спрямованості можна розглядати як найважливіші критерії творчої індивідуальності педагога та його творчого потенціалу.

Під терміном "*творчий потенціал учителя*" ми розуміємо інтелектуальну структуру, яка складається із сукупності психічних процесів, якостей та здібностей особистості, що реалізуються у процесі педагогічної творчості. Основи творчого потенціалу вчителя формуються, закладаються у процесі професійної підготовки та розвиваються в його професійній діяльності.

Якщо уявити творчий потенціал учителя як систему, то ми можемо говорити про процеси самоорганізації цієї системи, які визначаються як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. До зовнішніх факторів можна віднести вплив соціально-економічного середовища, завдань, які стоять перед учителем тощо. До внутрішніх факторів відносять потребу у творчій діяльності, мотиваційну та духовно-ціннісну сферу, інші внутрішні джерела творчої активності вчителя.

Творча діяльність учителя, на думку В.В. Краєвського, здійснюється у двох основних формах: застосування відомих засобів у нових сполученнях до педагогічних ситуацій, які виникають у виховному процесі, та розробка нових засобів стосовно аналогічних ситуацій, з якими вчитель вже стикався раніш. На своїй першій стадії творчий педагогічний процес являє собою встановлення нових зв'язків та комбінацій відомих раніше понять і явищ і може бути реалізований на основі спеціальної методики. Оптимальні шляхи його здійснення можна визначити за допомогою певного алгоритму, слідуючи якому легше знайти правильне рішення. Саме виконання певних педагогічних правил відкриває вчителю простір для власне творчої роботи [8].

Слід зазначити, що область прояву педагогічної творчості визначається структурою педагогічної діяльності та охоплює всі її сторони: конструктивну, організаторську, комунікативну та гностичну. Однак для здійснення творчості у педагогічній діяльності необхідна низка умов (Н.В. Кузьміна, В.А. Кан-Калік): тимчасова спресованість творчості, коли між завданнями та способами їх вирішення немає великих проміжків часу; збігання творчості педагога із творчістю учнів та інших педагогів; необхідність постійного співвіднесення стандартних прийомів та нетипових ситуацій.

У сучасній літературі педагогічна творчість розуміється як процес вирішення педагогічних завдань в обставинах, що змінюються. Досвід творчої педагогічної діяльності – виникнення замислу, його переробка та перетворення в ідею (гіпотезу), знаходження способу втілення замислу та ідеї – набувається за умов систематичних вправ у вирішенні спеціально підібраних завдань, що відображають педагогічну дійсність, та організації як навчальної, так і реальної професійно-орієнтованої діяльності вчителя.

Однак творчий характер педагогічної діяльності не можна звести лише до вирішення педагогічних завдань, оскільки у творчій діяльності в єдності проявляються пізнавальний, емоційно-вольовий та мотиваційний компоненти особистості. Проте вирішення спеціально підібраних завдань, які спрямовані на розвиток тих чи інших структурних компонентів творчого мислення (положення мети; аналіз, який вимагає подолання бар'єрів, установок, стереотипів; перебір варіантів, класифікація та оцінка тощо), є важливою умовою розвитку творчого потенціалу особистості вчителя.

Отже, зі сказаного вище можна зробити висновок про те, що проблема формування творчого потенціалу вчителя залишається актуальною та вимагає подальшого її вивчення у процесі професійної підготовки майбутнього учителя. Ми вважаємо, що ефективність розвитку творчих можливостей майбутніх учителів у процесі професійної підготовки значною мірою залежить від врахування основних закономірностей і етапів творчого процесу. Закономірності творчого процесу, розвитку творчих якостей особистості накладають певні вимоги на технології викладання і розробки змісту навчальної дисципліни, організації творчої навчально-пізнавальної діяльності студентів. Так, формування та розвиток творчого потенціалу, творчих здібностей майбутнього вчителя має здійснюватися впродовж всього навчального процесу – на лекціях, на практичних, лабораторних, індивідуальних заняттях за допомогою спеціально підібраних завдань. Це можуть бути завдання на перенесення знань та вмій у нову ситуацію, на виявлення нових проблем у типових ситуаціях, виділення нових функцій методів та прийомів, на комбінування нових способів діяльності із відомих; навчально-творчі задачі (задачі-проблеми; задачі-парадокси; антиномії; задачі на прогнозування); дослідницькі задачі (експериментальні задачі; задачі на моделювання тощо); задачі на винахідливість (задачі на пошук нового рішення); задачі на розвиток фантазії та уявлення (просторові задачі; задачі на описання явищ, їх наслідків і передумов) тощо [7]. Цьому ж будуть сприяти і вправи в аналізі педагогічних фактів та явищ, виявленні раціональних основ тих чи інших рішень та рекомендацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдуллина О. А. *Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования*. – М.: Просвещение, 1984.
2. Кузьмина Н.В. *Способности, одаренность, талант учителя*. – Л., Издательство ЛГУ, 1985. – С. 14.
3. Левитов Н.Д. *Книга об учителе*. – М., 1965.
4. Абульханова-Славская К.А. *Деятельность и психология личности*. – М., 1980.
5. Барабанщиков Л.В. *Проблемы педагогической культуры преподавателя*. – М., 1980.
6. Громкова М. *О педагогической подготовке преподавателя высшей школы // Высшее образование в России*. – 1994. – №4.

7. Сисоєва С.О. Технологізація освітньої діяльності в умовах неперервної професійної освіти. – Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І.А. Зязюна / – Київ: видавництво "Віпол", 2000. – С. 269-271.
8. Краевский В.В. Педагогика между философией и психологией // Педагогика. – 1994. – №6. – С. 24-31.
9. Маслоу А. Новые границы человеческой природы. – М.: "Смысл", 1999.
10. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. – М.: Совершенство, 1997. – 208 с.
11. Де Боно Э. Латеральное мышление. – СПб.: Питер Паблишинг, 1997. – 320 с.
12. Канн-Калик В.А. Педагогическая деятельность как творческий процесс. – Грозный, 1976.
13. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М.: Высшая школа, 1990.
14. Кузьмина Н.В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся // Вопросы психологии. – 1984. – №1.

Матеріал надійшов до редакції 16.04.2005 р.

Осинская И.С. Положение проблемы формирования творческого потенциала учителя в отечественной и зарубежной педагогике.

В данной статье рассматривается проблема формирования творческого потенциала учителя в педагогической деятельности. Автором уделяется внимание основам педагогической творческой деятельности, важности развития профессиональных умений, творческого мышления, качеств личности, творческой индивидуальности будущего учителя.

Osinska I.S. The state of the problem of the development of teacher's creative potential in Ukrainian and foreign pedagogy.

In the article the author touches upon the problem of the development of teacher's creative potential. The author pays attention to the principles of pedagogical activity, to the significance of the formation of professional skills, creative thinking, personal qualities and creative personality of a future teacher.